

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Кафедра археології, давньої та середньовічної історії України

ЗАТВЕРДЖЕНО

Проректор з науково-педагогічної і
навчальної роботи та дисциплін,
проф. Гаврилюк В.

19 жовтня 2016 р.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

РОБОЧА ПРОГРАМА

нормативної навчальної дисципліни

підготовки бакалаврів

галузі знань 03 гуманітарні науки

спеціальності 032 історія та археологія

освітньої програми історія, європеїстика, археологія

Луцьк – 2017

Робоча програма навчальної дисципліни «Історична географія» для студентів галузі знань 03 гуманітарні науки спеціальності 032 історія та археологія освітньої програми історія, європеїстика, археологія

” ____ ” _____, 2017 р. – 44 с.

Розробники: Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України

Рецензент: Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор кафедри документознавства і музейної справи

Програма навчальної дисципліни затверджена на засіданні кафедри археології, давньої та середньовічної історії України

протокол № ____ від ____ . ____ . 20__ р.

Завідувач кафедри: _____ (Я. М. Шабала)
(підпис) (прізвище, ініціали)

Програма навчальної дисципліни схвалена науково-методичною комісією історичного факультету

протокол № ____ від ____ . ____ . 20__ р.

Голова науково-методичної комісії факультету (інституту) _____ (О. М. Карліна)
(підпис) (прізвище, ініціали)

Програма навчальної дисципліни схвалена науково-методичною радою університету

протокол № ____ від ____ . ____ . 20__ р.

ВСТУП

1. Опис навчальної дисципліни

Характеристика навчальної дисципліни подається згідно навчального плану напряму підготовки (спеціальності) і подана у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна /заочна форма навчання
Кількість кредитів: 4	Шифр і назва галузі знань: 03 гуманітарні науки	нормативна
	Шифр і назва спеціальності: 032 історія та археологія	
Модулів:2	Освітня програма: історія, європеїстика, археологія	Рік підготовки: перший
Змістових модулів 2		Семестр: другий
ІНДЗ: -		Лекції: 30 год.
Загальна кількість годин : 120		Практичні (семінари)22 год.
Тижневих годин (для денної форми навчання): аудиторних____ самостійної роботи____ індивідуальної роботи____	Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	Лабораторні ____ год.
		Самостійна робота 60 год.
		Індивідуальна робота ____ год.
		Форма контролю: <u>залік</u>

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Серед обов'язкових дисциплін для підготовки істориків помітну роль відіграє історична географія. Історична географія — це нормативна навчальна дисципліна, метою якої є ознайомлення студентів-першокурсників зі спеціальною галуззю історичної науки, що досліджує взаємодію природи та людини, вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства, використання людиною природи у своїй діяльності впродовж всієї її історії; дати студентам знання про просторову сторону історичного процесу і пов'язати їх з певними територіями, а також вивчити географію історичного минулого людства в різні хронологічні періоди його існування.

В основу курсу покладено проблеми історичної географії, пов'язані з основними курсами та розділами світової та вітчизняної історії. Питання, винесені на заняття, повинні допомагати студентам зрозуміти поняття простору в житті суспільства. Практичні заняття мають на меті ознайомити студентів з наявними мапами, атласами, альбомами тощо. У курсі використовуються наукові праці і наводиться характеристика основних досліджень Геродота, Страбона, Тацита, Гійома Левасера де Боплана, Ф.Ратцеля, Є.Фрімана, українських дослідників М.Максимовича, І.Шараневича, Д.Багалія, Д.Яворницького, М.Грушевського, І.Крип'якевича та ін.

Специфіка дисципліни полягає у широкому використанні методу картографування, без якого не можуть обійтися історики, які вивчають будь-який відрізок становлення і розвитку людського суспільства. Знання мапи для історика має таке ж значення як сольфеджіо для музиканта.

Дисципліна не є історією географії, а наукою, яка допомагає зрозуміти взаємодію та взаємовплив довкілля і суспільства.

Завдання вивчення курсу є:

- ✓ **методичні:** формування умінь та навичок студентів працювати з навчальною та науковою літературою, з історичними картами; застосовувати їх у навчальному процесі, науковій та майбутній викладацькій роботі;
- ✓ **пізнавальні:** ознайомлення студентів зі складовими частинами та основними джерелами історичної географії, зі значенням географічного фактору в історії та ставленням до нього на різних етапах розвитку історичної науки, показ основних тенденцій історико-географічних досліджень у сучасній історичній науці;

- ✓ **практичні:** практична робота студентів із різними типами джерел історичної географії, що започатковує вивчення фізичної, економічної, політичної географії та географії населення різних держав і територій у минулому; на прикладі України поглиблене вивчення специфіки ландшафту, етнічного та демографічного просторів, розміщення природних ресурсів, річкових систем, торгівельних маршрутів, виробничих центрів, регіонів, динаміки державних кордонів та інших географічних ознак України в історичній ретроспективі.

Вимоги до знань та умінь студентів

Студенти повинні знати:

- ✓ особливості змісту специфіки та місця в системі історичних наук такого наукового напрямку як « історична географія»;
- ✓ основні риси та періоди розвитку науки;
- ✓ найдавніші цивілізації Європи, внесок античних авторів у розвиток уявлень про світ;
- ✓ особливості розвитку географічної науки в епоху середньовіччя;
- ✓ напрямки досліджень, значення та внесок епохи Великих географічних відкриттів;
- ✓ основні напрямки географічних уявлень нового та новітнього часу

У результаті опанування курсу історичної географії, використовуючи наукову, науково-популярну, навчальну та навчально-методичну літературу, різноманітні дидактичні матеріали, спираючись на матеріальні та духовні здобутки сьогодення студенти повинні сформувані наступні вміння:

- ✓ аналізувати розвиток суспільства і зміни довкілля (географічного середовища) за окремі історичні періоди, вміння досліджувати процеси взаємодії природного середовища та суспільства, впливу природних умов на економіку та культуру;
- ✓ сформувані вміння читати, описувати і співвідносити мапи минулого із коригуванням змін кордонів держави для конкретного історичного періоду, створювати мапи, використовуючи контурні зображення держав і територій, вміння досліджувати і використовувати картографічні джерела. Працюючи над контурною мапою вміти реконструювати просторову образно-знакову модель історичної дійсності, вміти створити графічну модель географічного поширення системи абстрактних соціально-економічних характеристик об'єктів та явищ;

- ✓ використовувати різні джерела знань, зіставляти і критично аналізувати інформацію з різних джерел;
- ✓ користуватися науковою термінологією;
- ✓ складати конспекти, готувати реферати, доповіді, брати участь у дискусіях, оцінювати події та діяльність окремих людей у розвитку історичної географії; робити висновки діяльності дослідників, мандрівників, вчених;
- ✓ визначати хронологічні межі подій, співвідносити історико-географічні події, складати хронологічні та порівняльні таблиці;
- ✓ аргументовано, на підставі історико-географічних подій обстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему; виявляти розбіжності у різних позиціях; критично ставитися до тенденційної інформації

На вивчення навчальної дисципліни відводиться ____ годин / ____ кредитів ECTS.

Форма навчання	Курс	Семест	Загальний обсяг годин	Кількість годин				Підсумовий контроль
				Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Консультації	

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Історична географія світу

Тема 1. Історична географія як складова історичної науки.

Історична географія як наукова дисципліна. Предмет і завдання історичної географії. Різні підходи до розуміння предмета та об'єкта дослідження історичної географії (Гетнер, Рудницький, Яцунський, Гумільов, Жекулін та ін.). Вивчення історичною географією характеристик фізичної, економічної та політичної географії країни або території у відповідні моменти часу. Дослідження на тлі сучасного географічного середовища географії населення, географії виробництва та господарських зв'язків, географії зовнішніх політичних кордонів і адміністративного поділу. Основні джерела для історичної географії: коло писемних джерел, дані археології, мови, антропології, природознавства. Проблеми становлення історичної географії. Складові частини історичної географії: історична фізична, історична політична, історична економічна, географія населення та культури. Зв'язок історичної географії з історією, політологією, етнологією, демографією, історією географії, історичною картографією та топонімікою тощо. Історична географія та її роль у розумінні законів розвитку Землі та людського суспільства. Теоретичні питання: вплив природних умов на особливості етнічного, соціально-економічного, політичного та духовного розвитку суспільства, вплив довкілля на вибір місць поселення. Визначення історичної мапи та з'ясування її відмінностей від інших видів мап. Класифікація історичних карт. Класифікація за призначенням: довідкові історичні, навчальні історичні, агітаційно-пропагандистські. Класифікація за змістом: історико-економічні, історико-політичні, військово-історичні, з історії культури. Зміст історичної мапи і способи його зображення.

Тема 2. Історія розвитку історичної географії

Становлення історичної географії як історичної дисципліни. Характеристика основних досліджень: Геродот, Страбон, Г.Л. де Боплан, Ф.Ратцель, В.Татіщев, М.Барсов. Формування нових напрямів історико-географічних досліджень. Внесок українських вчених у історично-географічні дослідження. Українські дослідники: М.Максимович, І.Шараневич, Д.Багалій, Д.Яворницький, М.Грушевський, І.Крип'якевич, Ф.П.Шевченко та ін. Організація історико-географічних студій в Україні. Створення 1873 р. Західного відділення Імператорського Російського географічного товариства (попередника Українського географічного товариства). Виникнення 1882-1883 р. першої в Україні кафедри географії при філософському факультеті Львівського університету на чолі з

А.Реманом. Наукова діяльність у галузі історичної географії С.Рудницького, організація ним у 30-х рр. 20 ст. Українського науково-дослідного інституту географії та картографії. Внесок наукових установ діаспори у вивчення проблем історичної географії України. Володимир Кубійович і десяти томна «Енциклопедія українознавства». Новітні дослідження з історичної географії інституціями Національної академії наук України.

Тема 3. Антична географія та внесок античних авторів у розвиток історичної географії

Загальні особливості античної географії (6 ст. до н.е. – 2 ст. н.е.). Поділ в часі особливостей розвитку античної географії на періоди натурфілософії та дослідного пізнання. Поділ античної географії за змістом на два напрями — країнознавчий (Гекатей, Геродот, Полібій, Піфей, Страбон) та землезнавчий (Анаксимандр, Аристотель, Ератосфен, Птоломей). Доробок античних авторів як підґрунтя для досліджень наступних поколінь вчених.

Тема 4. Історична географія Західної Європи в середні віки.

Загальні особливості розвитку світового розвитку (цивілізації, виробничі сили, населення, духовна культура). Головні регіональні риси епохи (розширення ойкумени, політична мапа, економічний розвиток, населення та етнічні процеси, матеріальна культура, географічний поділ праці та торгів зв'язки). Географія у християнській Європі та скандинавських країнах. Географія мусульманського світу (арабська географія). Тема середньовічної географії культури надзвичайно широка і охоплює питання вивчення і розташування основних осередків та культурних центрів Європи. Разом з відродженням античної культури значною мірою посилюється інтерес до театру, літератури, мистецтва. Частина міст стала значними освітніми центрами з університетами, друкарнями, монетними дворами. Певні здобутки цього часу в архітектурі, філософії, медицині та багатьох галузях наукових знань знайшли поширення в різних державах Європи. Проте, студенти повинні усвідомити, що кожний з періодів середньовіччя мав свої особливі риси розвитку культури, науки, освіти, які впливали на загальний стан європейської і світової географії їх поширення та формування певної філософії життя.

Тема 5. Епоха Великих географічних відкриттів

Передумови сприяння у формуванні Епохи Великих географічних відкриттів (середина 15 ст. — середина 17 ст.). Фактори зміни епох. Особливості I та II столітніх періодів Епохи Великих географічних відкриттів. Політичні та економічні наслідки

Великих географічних відкриттів. Значення для розвитку цивілізації Епохи Великих географічних відкриттів.

Тема 6. Новий час: загальні і регіональні риси та територіальний поділ світу

Історична географія Європи і Америки багата на різні зміни, пов'язані з політичними подіями, що змінювали кордони держав і суттєво впливали на формування політичної карти світу. Значні зміни відбувались внаслідок воєн, географічних відкриттів, природних катаклізмів. Здобуття знань політичної карти світу студентами є важливим зон, пов'язаних з розвитком промислового виробництва, освоєння нових природних ресурсів, розширенням транспортних зв'язків. Зазначені зміни та відкриття впливають на формування географічних уявлень і політики великих держав Європи та Америки, які намагаються поширити свій вплив на інші завданням у процесі вивчення цієї теми. Значних змін зазнала географія населення, його соціальний склад, зміни у напрямках міграційних рухів. Змінилося також співвідношення в окремих регіонах сільського і міського населення. В економічній географії на перше місце виходять проблеми формування економічних країни, щоб включити їх у сферу геополітичних інтересів.

Тема 7. 19-20 ст.: головні особливості, зміни на політичній мапі світу та риси розвитку історичної географії

Проблеми історичної географії Європи і Америки насичені великими змінами пов'язаними з політичними подіями на континентах і у світі: революції, громадянські і національно-визвольні та світові війни, крах колоніальної системи. З іншого боку, історична географія зазнала швидких змін в економічному та демографічному аспектах. Науково-технічна революція і процеси урбанізації суттєво змінили такі галузі історичної географії як політична, економічна, населення. Всі ці зміни знайшли відображення у картографічних матеріалах, з якими студенти повинні ознайомитись під час занять і самостійної роботи. Подання цієї теми за згаданими питаннями, розраховані на певні знання і зв'язок з темами курсу нової і новітньої історії.

Історія наукових підходів до розуміння місця і ролі природного середовища у суспільному розвитку. Географічний детермінізм. Антропогеографія. Енвайронменталізм. Посибілізм. Проблема впливу природного середовища на еволюцію суспільства. Поняття і значення природно-географічного фактору в історії. Школа Відаль де ла Бланша як подальший крок у вивченні природи для потреб людини і наступну спробу вивчення впливу на неї географічного середовища. Розробки наукових теорій ролі природно-географічного фактора у розвитку людської цивілізації. Геодетерміністичні,

енвайронментальні та еколого-географічні теорії. Вплив неокласичної екології та праці істориків. Еколого-географічний підхід Лева Гумільова до зв'язку ландшафту та етносу. Проблема взаємодії природи та суспільства у сучасних вітчизняних студіях. Виявити наслідки взаємодії суспільства та природи при вивченні прямих та зворотніх зв'язків між соціально-економічним розвитком та довкіллям, вплив природного середовища на формування антропогенних ландшафтів різних типів.

Змістовий модуль 2. Історична географія українських земель

Тема 8. Первіснообщинний лад на території України

Рельєф місцевості України. Зона Українського Полісся та заплава ріки Прип'ять. Карстові озера Північної Волині. Озеро Світязь і Швацьке Поозер'я. Придніпровська низовина та її розташування. Причорноморська низовина. Співвідношення рівнинних і гірських територій в Україні. Підвищені території в Україні. Волинсько-Подільська височина. Розподіл її на Подільську та Волинську, їх територіальне розташування. Гірське підвищення Товтри. Західна частина Поділля — Опілля та його географія. Карстові печери у цій місцевості. Придніпровська височина. Гірські підвищення у районах Києва, Трипілля, Трахтемирова, Канева. Донецька височина на південному сході України; поділ її на Донецький кряж і Бахмут-Торецьку височину. Найвищі висоти Донецького кряжу та їх висота над рівнем моря. Українські Карпати та їх положення у гірському масиві Карпат. Покутсько-Буковинські Карпати. Головні карпатські перевали: Воловецький, Середній Венецький, Ужоцький, Яблунецький. Полонинсько-Чорногорські гори. Рахівський масив і Чивчинські гори. Найвищі вершини Український Карпат. Кримські гори та їх розташування. Три головні гряди Кримських гір. Найвищі вершини Криму. Найбільші ріки України: Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець та ін. Басейн Дніпра та його головні притоки: Прип'ять, Десна, Рось, Сула, Ворскла, Псьол. Підземні води України та їх обсяг. Термальні води України. Мінеральні води. Чорне й Азовське моря та їх основні характеристика. Лимани Чорного моря. Затоки Саваш. Рибопродуктивність морів, озер та рік України. Відмінність кліматичних умов України. Атмосферний тиск на теренах України. Напрями вітрів. Середня швидкість вітряних потоків. Баланс вологи у різних регіонах України. Кліматичні області України: Північна, Південна, Середземноморська й Гірська. Північна зона — Полісся і Лісостеп України та вплив циклонів на ці території. Південна кліматична область — степи України та вплив на них посушливих антициклонів. Середземноморська кліматична область на Південному березі Криму. Субтропічний клімат у цьому районі. Гірська кліматична зона — Кримські

та Карпатські гори. Агрокліматичні зони України. Складність і різноманітність ґрунтового покриву України.

Тема 9. Проблеми історичної географії княжої доби

Основи генези українського етносу. Етногенез та моногенез. Концепція початків і рушійних сил етногенезу. Географія племен українського антропогеографічного типу на початку нашої ери. Племінні держави та їх територіальна структура. Держава антів е етногеографічному вимірі. Питання територіально-політичної інтеграції і дезінтеграції племен українського антропогеографічного типу. Київська Русь: територія, кордони, територіально-політичний поділ, системи розселень, міста (природно-територіальна приуроченість, структура, кількість населення), етнічний склад (слов'янські і тюркські племена), варязьке питання, іноземні колонії, сусідні народи і держави, поширення християнства і географія конфесій та культури, природокористування, промисли, торгівля, сільське господарство. Географія господарства. Внутрішні та зовнішні економічні зв'язки. Шлях «з варяг у греки» та інші торгівельні водні та сухопутні шляхи. Галицько-Волинська держава: західні, північно-західні і південно-західні кордони, нові територіально-політичні, культурні і соціально-економічні явища в географічній проекції. Короткотривалі володіння на Закарпатті та у Прибалтиці. Виникнення і розвиток нових міст. Німецькі та польські колонії. Нові культурні орієнтири і впливи.

Тема 10. Українські землі під владою Литви і Польщі

Поділ території України-Руси між Литвою, Польщею, Турецькою імперією та її васалами, Угорщиною. Суцільна українська етнічна територія. Сліди української присутності у Потиссі та Трансільванії. Зміни адміністративно-територіального устрою. Формування у галицьких володіннях Польщі Галицької, Перемишльської, Львівської, Холмської та Белзької земель як адміністративно-територіальних одиниць. Об'єднання за Люблінською унією 1569 р. Литви та Польщі. Створення Руського, Белзького, Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств. Загальні закономірності територіальних політико-адміністративних змін і конкретні особливості кожної країни. Міське розселення. Занепад давніх міських центрів. Магдебурзьке право. Міське ремесло, цехи та їх розміщення, особливості забудови та архітектури. Сільське розселення. Зміни у сільському устрої: волоське, німецьке, шляхетське право. Формування систем розселення в Карпатах, Причорномор'ї, Придніпров'ї. Кількість і густота населення Демографія. Соціальні зміни. Територіальноорганізація конфесій: поширення єпархій (греко-католицьких і православних), церковні та культурні центри. Географія культури. Зміни тенденцій у

сільському господарстві. Фільваркові господарства. Структура землеволодінь. Формування зон сільськогосподарської спеціалізації. Структура посівів. Агротехніка. Ремесла і промисли. Виробництва поташу, металообробки, виробництва селітра, соляний промисел. Територіальні відмінності в промислах. Різке зменшення лісопокритий територій. Торгівля та її форми. Ярмарки. Торгові шляхи. Територіальні соціально-економічні відмінності у розвитку регіонів України.

Тема 11. Запорізька Січ. Українська козацька держава: кордони, адміністративний устрій, народонаселення, географія зв'язків

Географічні основи феномену козацтва. Економічні та політичні передумови. Бродинки і берладинки. Запорізька Січ як територіально-політичне утворення: територія, політичні центри, структура, зв'язки, роль у заселенні та культурно-господарському освоєнні Причорномор'я. Реєстрові полки (територія, центри). Вплив на розвиток міст Середнього Подніпров'я. Держава Богдана Хмельницького: кордони, територіально-адміністративний устрій (полково-сотенний), соціально-структурі зміни, господарство, митна політика. Географія подій визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Період Руїни в географічному вимірі. Вилюднення місцевостей, міграції і депортації населення. Гетьманщина: кордони, устрій.

Тема 12. Історико-географічна характеристика українських земель 18 — початку 20 ст.

Поділ між Польщею та Московською державою. Існування на початку 18 ст. на Лівобережній Україні — Гетьманщині Київського, Ніжинського, Чернігівського, Переяславського, Прилуцького, Миргородського, Полтавського, Лубенського, Гадяцького та Стародубського козацьких полків з вибірними органами влади. Адміністративний устрій Східної України під владою Російської імперії. Розподіл її земель на дев'ять губерній, об'єднаних у три великих регіони — Лівобережна Україна (Полтавська, Чернігівська, Харківська), Південно-Західний край (Подільська, Волинська, Київська) та Новоросія (Катеринославська, Херсонська, Таврійська). Поступове закріпачення українських селян після остаточного входження до складу Російської імперії у 18 ст. Селянська реформа 1861 р. та її наслідки для господарства України. Створення товарних галузей сільського господарства у 19 ст. (виробництво цукрових буряків, соняшникової олії, продукції тваринництва та ін.). Східна Галичина, Західне Поділля та Північна Буковина відійшли до Австрійської імперії (разом з Закарпаттям). Західноукраїнські землі були зведені в «Королівство Галицію і Лодомерію», яке поділялося на 19 округів.

Закарпаття увійшло до складу Піжонського намісництва Угорського королівства й поділялося на жупи (комітати). В 1862 р. окремою провінцією стала Буковина. А в результаті адміністративної реформи 1867 р. українські землі були поділені між двома автономними частинами Австро-Угорщини — Ціслейтанією (Північна Буковина та Східна Галичина) і Транслейтанією (Закарпаття).

Тема 13. Історико-географічні проблеми історії України першої третини 20 ст.

Блок 1. Територіально-політичні та соціально-економічні зміни в українських землях у роки Першої світової війни: російські війська у Галичині та Буковині, проголошення нових губерній, депортація населення, винищення культурно-історичних пам'яток. Окупація різних регіонів України ворогуючими сторонами. Економічне спустошення. Терор. Біженці. Депортація українського населення Холмщини і Підляшшя. Кордони і територія новопроголошених держав на теренах України. УНР (період Центральної Ради): новий територіально-адміністративний устрій, кордони за Брестським мирним дооговором. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського. УНР (період Директорії). Західно-Українська Народна Республіка: кордони, центри. Радянські республіки. Кубанська республіка і перспективи українського відродження на Північному Кавказі.

Блок 2. В результаті першої світової війни, революції у Росії та Австро-Угорщині Україна була втягнута у новий «тур» територіально-політичних змін. Так, Румунське королівство у лютому 1918 р. окупувало Південну Бессарабію, у листопаді — Північну Буковину. У січні – квітні 1919 р. Закарпаття було інкорпороване Чехословацькою Республікою. Східну Галичину, де у листопаді 1918 р. було утворено ЗУНР, до червня 1919 р. окупувала новостворена Польська Республіка. За результатами радянсько-польської війни (квітень – жовтень 1920 р.) Польща закріпила за собою й Західну Волинь — всього території з 11 млн. населення. На решті української території змінювали один одного режими різних політичних орієнтацій — УНР (проголошена 20 листопада 1917 р.), «Українська Держава» (проголошена 29 квітня 1918 р.) і нарешті — УСРР (проголошена 10 березня 1919 р.) Адміністративні кордони УРСР були остаточно визначені постановою ЦВК Рад СРСР від 16 жовтня 1925 р. Причому поза цими кордонами на суміжних землях залишилося близько 2 млн. чол. українського населення. Після декількох реорганізацій, в 1932 р. УСРР була поділена на області (спочатку — 7, згодом — 14) та райони. Крім них існувала утворена 11 жовтня 1924 р. Молдавська АРСР, більшість населення якої, до речі, складали українці (48,5%). Було ще 12 національних районів, ліквідованих 1937 р. як «пережиток націоналізму». У роки Другої світової війни до адміністративної території

республіки увійшли Східна Галичина та Західна Волинь (листопад 1939 р.), Північна Буковина та Північна Бессарабія (червень 1940 р.) та Закарпаття (червень 1945 р.).

Адміністративно-територіальні зміни тривали й після війни. 19 лютого 1954 р. рішенням Президії Верховної Ради СРСР УРСР було передано Крим (з 1991 р. — автономна республіка). УРСР: політичний статус, розмежування з Росією (хроніка відносин, підходи сторін, питання Таганрозької округи), політико-адміністративна реформа, утворення МАРСР і негативні наслідки, індустріалізація та її географія, прискорений розвиток енергетики (Дніпрогес, експлуатація нових нафтових і буровугільних родовищ), нарощування металургійних і машинобудівних потужностей, промислові райони (Донбас, Придніпров'я), формування Харківської та Київської промислових агломерацій, гіперконцентрація виробництва, деіндустріалізація прикордонних територій, гігантоманія. Колективізації та її соціально-економічні наслідки. Географія голодомору. Зміни національного і соціального складу населення. Українізація і її згортання. Національна політика. Національні райони. Формування нових систем розселення. Негативні наслідки тоталітаризму і політики централізації. Суміжні етнічно українські землі РРФСР. Слобожанщина, Кубань: особливості соціально-економічної ситуації, політика згортання української національно-культурної інфраструктури. Крим: національна та економічна ситуація, національні округи, політика деукраїнізації і детатаризації місцевого населення.

Українські землі у складі Речі Посполитої. Проблеми статусу. Проекти: незалежний (для Східної Галичини), автономістський. Лінія Керзона. Повна політико-адміністративна уніфікація українських земель з іншими регіонами Польщі. Конфігурація воєводств як засіб антиукраїнської політики. Колоніальна політика руйнування єдиної етнічної території (Сокальський кордон). Насильна асиміляція. Полонізація. Соціальна структура населення. Демографічні особливості. Зміни в системі розселення. Рівень розвитку сільського господарства. Промисловість: місце в структурі господарства, порівняння з іншими (корінними) землями та іншими країнами Європи, регіональні особливості. Український та іноземний сектори економіки. Українські кооперативні структури. Промислові центри. Переорієнтація транспортної мережі. Регіональні відмінності: Холмщина, Підляшся, Полісся, Волинь, Галичини.

Українські землі в складі Чехословаччини: проблеми політичного статусу, розподіл за політико-адміністративними одиницями, політичні партії та центри, соціально-економічне становище (позитивні зрушення і старі проблеми). Національна політика. Карпатська Україна: утворення, відторгнення території, окупація, значення.

Українські землі у складі Румунії: воєнно-окупаційний режим, негативні тенденції в територіально-економічних відносинах, антиукраїнська аграрна реформа, обсяги

промислового виробництва, розміщення українців (Мараморщина, Буковина, Бессарабія), проблема територіальної консолідації, румунізація, еміграція українського населення, зміни в географії господарства.

Тема 14. Українські землі в роки Другої світової війни і післявоєнний період.

Географія політичних і соціально-економічних перетворень внаслідок включення частини західноукраїнських земель 1939 р. до складу УРСР. Кордони СРСР і Німеччини. Розмежування з Румунією 1940 р. Депортація населення з приєднаних територій. Проголошення акту відновлення української держави 30 червня 1941 року.

Військово-окупаційний поділ українських земель країнами фашистської коаліції: рейхскомісаріат «України», рейхскомісаріат «Остланд», дистрикт «Галичина», «Трансністрія» і Буковина, окупаційний режим у Закарпатті. Економічне пограбування. Виселення на примусові роботи.

Формування кордонів УРСР у післявоєнний період. Українсько-польський кордон: підходи сторін, відсутність повноправного українського представництва, відхід від лінії Керзона на користь Польщі, невідповідність державного та етнічного кордонів, депортація населення, акція «Вісла» і руйнування української етнічної території Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Обмін територій 1951 р.

Українсько-чехословацький кордон: хроніка і принципи формування, невідповідність етнічному розселенню. Лемківщина у складі Словаччини (окремі здобутки і незворотні втрати).

Українсько-румунський кордон: хроніка і особливості формування невідповідність етнічному розселенню, українці в Румунії і румуни в Україні — невідповідність соціально-економічної структури.

Географія населення післявоєнної Української РСР. Географія господарства: раднаргоспи, перехід до галузевого управління, зміцнення командно-адміністративної системи.

Тема 15. Географія розселення українців на мапі світу

Східна українська діаспора. Ареал розселення українського етносу на початку 20 ст. за М.Грушевським. Визначення ним територій, де український етнос є переважаючим: 85 тис. кв. км під Австро-Угорщиною і 750 кв.км. під Росією. Чисельність українського населення на цих землях. Історичні кордони українського заселення на заході. Клин українського населення в Карпатах між польською та словацькою етнічними землями. Вікова асиміляція поляками та словаками українського населення. Наявність у 17 ст. під

Любліню українських етнічних земель. Залишки давньої української колонізації у Трансільванії та Подунав'ї. Постійний рух українського населення з західних територій на схід і південний схід. Зустрічний рух кочових орд. Періодичний відплив українського населення з незахищених лісостепових східних та південних теренів у лісові та заболочені північні райони України та Карпати. Поступове припинення руху кочовиків. Могутній потік української колонізації у східному та південному напрямках у 17-20 ст. Переселення українського населення під час визвольної війни 1648-1657 рр. і в період Руїни з Правобережної України у басейн Сіверського Дінця, де було засновано шість нових козацьких полків (Слобідська Україна). Початок заселення українцями у 20-70 рр. 18 ст. Причорномор'я, Нижнього Поволжя, півдня Центрально-Чорноморського району. Ліквідація 1775 р. Катериною II Запорізької Січі. Похід частини козаків під проводом отамана Ляха у гирло Дунаю, де була заснована Задунайська Січ. Царське розпорядження про переселення решти запорозьких козаків на Кубань. Створення 1792 р. Землі війська Чорноморського, де були розміщена запорозькі курені та інші переселенці з Лівобережжя та Новоросії. Постійний приплив українського населення на Північний Кавказ у 19 ст. заселення вихідцями з Слобідської України Ставропілля. Питома вага українців серед терських козаків. Активна участь наприкінці 19 ст. — початку 20 ст. (1887-1917) українського населення Лівобережжя, Новоросії та Київщини в освоєнні Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. Столипінська аграрна реформа та її вплив на активізацію переселення українців на схід. Основні райони розселення українців у Сибіру (Приморський край та Амурська область), Казахстані (Акмолинська і Тургайське області). Продовження переселення українців у східному напрямі у 20 ст. Колективізація 1929-1933 рр. і примусове переселення на Урал, до Казахстану і Сибіру. Переселення українців до Москви та інших великих міст Росії у 30-ті роки. Нові райони поселення українців — нафтовидобувні центри Західного Сибіру. Значний ступінь денаціоналізації східної української діаспори. Міжнаціональні шлюби. Перехід вихідців з України на російську мову.

Західна українська діаспора. Західний напрям переселень українського етносу. Визвольна війна 1648-1657 рр. і переселення частини шляхти і міщан з Волині та Берестейщини до Німеччини, Голландії, Франції, Англії. Міграція українських козаків у 19 ст. на Аляску. Початок міграції у Північну та Південну Америку з підавстрійських українських земель. Чотири етапи української еміграції (1877-1914, 1920-1938, 1945-1953, 90-ті рр.). Відмінності цих етапів за напрямом міграції, складом, причинами переселення. Обсяг першої хвилі еміграції 1877-1914 рр. у 1,5 млн. осіб. Причини еміграції з Західної України (малоземелля, бідність, утиски). Головні напрями (США, Канада, Бразилія,

Аргентина, Австралія). Питання про еміграцію на захід з російської імперії. Відсоток серед емігрантів євреїв, поляків, литовців, росіян. Тракткування еміграції (до Першої світової війни) зі Східної України до США як єврейської. Друга хвиля еміграції 1920-1939. Національно-визвольна революція і вимушена еміграція на захід учасників українського національного руху. Розміщення їх у Франції, Німеччині, Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії. Продовження еміграції у Північну та Південну Америку із Західної України, її причини (бідність, безробіття, національні утиски). Третя хвиля еміграції 1945-1953 р. Події Другої світової війни в Україні. Вивезення до Німеччини близько 5 млн. українців. Українці-військовополонені у Німеччині, їх репатріація до СРСР. Відсоток українців, що залишилися у Європі. Подальше їх переселення до США, Канади, Південної Америки. Відступ на захід військ УПА. Утворення українських спільнот на різних континентах. Українці у Північній Америці. Скупчення українських громад у канадських провінціях Онтаріо, Манітоба, Саскачеван, Альберта. Економічне та політичне становище українців Канади. Українська громада США. Концентрація українців на сході країни — Пенсільванія, Нью-Джерси, Нью-Йорк. Місце української громади у політичному житті США. Українці у Південній Америці. Найбільші українські громади у Бразилії й Аргентині. Українці у Австралії (громади українців Сіднею і Мельбурн). Українці у Європі. Українські громади Великобританії, Франції, Німеччини. Автохтонне українське населення Польщі, Словаччини, Румунії.

Структура навчальної дисципліни

Таблиця 2.

Тема	Кількість годин, відведених на:			
	Лекції	Семінари	Самостійну роботу	Індивідуальну роботу
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Історична географія світу				
Тема 1. Історична географія як складова історичної науки.	2			2
Тема 2. Історія розвитку історичної географії	2			4
Тема 3. Антична географія та внесок античних авторів у розвиток історичної географії.	2	2		2
Тема 4. Історична географія Західної Європи в середні віки.	2	2		2
Тема 5. Епоха Великих географічних відкриттів.	2	2		2
Тема 6. Новий час: загальні і регіональні риси та територіальний поділ світу і світова торгівля.	2			2
Тема 7. 19-20 ст.: головні особливості, зміни на політичній мапі світу та риси розвитку історичної географії.	2	2		4
Тема 8. Розвиток наукових концепцій 19-21 ст. щодо ролі природно-географічного фактора в історії		2		2
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Історична географія українських земель				
Тема 9. Первіснообщинний лад на території України.	2			2
Тема 10. Проблеми історичної географії княжої доби	2	2		4
Тема 11. Українські землі під владою Литви та Польщі (друга половина 14 – перша половина 17 ст.)	2	2		4
Тема 12. Запорізька Січ. Українська козацька держава: кордони, адміністративний устрій, народонаселення, географія зв'язків Географія подій визвольної війни українського народу в 17 ст.	2	2		4
Тема 13. Історико-географічна характеристика українських земель 18-19 ст.	2	2		2
Тема 14. Історико-географічні проблеми історії першої третини 20 ст.	2	2		4
Тема 15. Українські землі в роки Другої світової війни та післявоєнний період	2			2
Тема 16. Географія розселення українців на мапі світу (18-20 ст.)	2			2
Тема 17. Українська державність та українська етнічна територія новітнього періоду: проблеми визначення, адмін. поділ.		2		2
ВСЬОГО ГОДИН	30	22	60	46

3. Теми практичних (семінарських) / лабораторних занять

№ з/п	Тема	Кількість годин										
1	<i>Антична географія та внесок античних авторів у розвиток історичної географії</i> 1. Елементи історичної географії у дослідженнях античних авторів (Геродот, Страбон, Полібій, Тацит та ін.) 2. Легенда про Атлантиду. <u>Практична частина</u> 1. Узагальніть внесок античних географів у розвиток науки (у вигляді таблиці) <table><tr><th>№ з/п</th><th>Особистість</th><th>Географічні ідеї</th><th>Географічні відкриття</th><th>Наукові праці</th></tr><tr><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td><td> </td></tr></table> 2. На контурній карті світу покажіть орієнтовні напрями подорожей античних мандрівників-географів та мандрівників Китаю.	№ з/п	Особистість	Географічні ідеї	Географічні відкриття	Наукові праці						
№ з/п	Особистість	Географічні ідеї	Географічні відкриття	Наукові праці								
2	<i>Історична географія у середні віки</i> 1. Загальні особливості світового розвитку (цивілізації, виробничі сили, населення, духовна культура). 2. Головні регіональні риси епохи. 3. Елементи історичної географії у середньовічних літописах. 4. Географія мусульманського світу (арабська географія). <u>Практична частина</u> 1. Покажіть на мапі межу поділу та надпишіть назви столиць Західної та Східної Римських імперій. 2. Позначте варварські королівства, що виникли на території Західної Римської імперії. 3. Зафарбуйте територію Франкського королівства за правління перших Каролінгів. Позначте території, залежні від Франкської імперії. 4. Нанесіть кордони імперії Карла Великого на 814 р. угодою 843 р. 5. Обведіть територію Візантійської імперії наприкінці правління Юстиніана I. 6. Позначте межі територій, захоплених данцями з кінця 911 ст. 7. Позначте межі володінь Альфреда Великого (871-900).											

	8. Позначте території, що були батьківщиною норманів у 911 ст. 9. Позначте на контурній мапі межі володінь французького короля на середину 12 ст. 10. Позначте межі володінь Генріха II Плантагенета. 11. Підпишіть герцогство Бургундію і позначте межі володінь герцога Бургундського на 1477 р. 12. Вкажіть володіння французького короля на 1493 р. Вкажіть суміжні держави.																					
3	Епоха Великих географічних відкриттів 1. Епоха Великих відкриттів. Перший період (до середини 16 ст.) 2. Епоха Великих відкриттів. Другий період (середина 16 — середина 17 ст.) Практична частина 1. На контурній карті світу покажіть напрямки подорожей експедицій Е.Мореплавця, Б.Діаша, Васко да Гама, Христофора Колумба, Ф.Магеллана. 2. Визначіть головні риси розвитку географічних досліджень другого столітнього періоду (у вигляді таблиці) <table><tr><th>№ з/п</th><th>Регіон</th><th>Дослідники</th><th>Основні напрями досліджень</th><th>Географічні відкриття</th></tr><tr><td>1.</td><td>Сибір</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>2.</td><td>Північна Америка</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>3.</td><td>Австралія</td><td></td><td></td><td></td></tr></table>	№ з/п	Регіон	Дослідники	Основні напрями досліджень	Географічні відкриття	1.	Сибір				2.	Північна Америка				3.	Австралія				
№ з/п	Регіон	Дослідники	Основні напрями досліджень	Географічні відкриття																		
1.	Сибір																					
2.	Північна Америка																					
3.	Австралія																					
4	19-20 ст.: головні особливості, зміни на політичній мапі світу та риси розвитку історичної географії 1. Проблеми історичної географії Азії та Африки новітнього часу. 2. Зміни у історичній географії Австралії та Океанії 19 -20 ст. 3. Освоєння Антарктиди																					
5	Первіснообщинний лад на території України 1. Трипільська культура як геокультурний феномен. Практична частина 1. Дослідити і визначити на контурній карті: ✓ найбільші стоянки і поселення людей кам'яного віку;																					

	✓ території землеробства та скотарства, лінії їх розмежування; ✓ території поширення племен трипільської культури.	
6	<i>Проблеми історичної географії княжої доби</i> 1. Розселення слов'янських племен на території Європи. 2. Географія виникнення міст — центрів ремесла, торгівлі, культури та адміністративного управління. 3. Монголо-татарська навала та її вплив на чисельність і склад населення руських князівств. 4. Географія господарства. Міста. Шляхи сполучення. <u>Практична частина.</u> 1. На контурній карті позначте регіони розміщення східнослов'янських племен в 2 пол. I тис.н.е. 2. На контурній карті позначте стрілками напрямки розселення слов'ян у V-VIII ст.. 3. Позначте на контурній карті шляхи «із варяг у греки», соляний та залозний. Визначте місця, де ці шляхи пересікалися? 4. Підпишіть на контурній карті міста Київської держави. 5. Зафарбуйте на контурній карті різними кольорами територію Київської держави наприкінці князювання Олега та землі, приєднані до Київської держави князем Ігорем. 6. Зафарбуйте різними кольорами територію Київської держави на початку князювання Ольги і землі, приєднані за князювання Святослава. 7. Позначте стрілками напрямки військових походів Святослава і місця найважливіших битв. 8. На контурній карті зафарбуйте територію Київської Русі на початку правління Володимира Святославича та заштрихуйте території, приєднані Володимиром Великим до Київської держави. 9. Позначте найважливіші походи Володимира Мономаха проти половців. 10. На контурній карті обведіть межі Київської Русі за Володимира Мономаха. 11. На контурній карті різними кольорами позначте територію, яка об'єднувалася назвою «Україна» у 1087р., 1189р. та 1213р. Які висновки можна зробити? Чи випадково, що назва «Україна» об'єднувала саме ці землі?	

	11. Зафарбуйте і підпишіть території князівств, що виникли на українських землях після розпаду Київської Русі. Вкажіть роки утворення цих князівств. 12. Стрілками різних кольорів позначте на контурній карті походи військ хана Батия: ♦ 1237-1238 рр.; ♦ 1239 р.; ♦ 1240-1242 рр. 13. Заштрихуйте територію Галицько-Волинської держави на початку князювання Данила Романовича. 14. На контурній карті позначте місця і роки найвидатніших перемог Данила Галицького.										
7	<i>Українські землі під владою Литви та Польщі</i> <u>Практична частина:</u> 1. На контурній карті підпишіть і підкресліть назви держав, які на початку XIV ст. претендували на галицько-волинську спадщину. 2. Позначте на контурній карті межу розподілу українських земель між Литвою і Польщею на кінець XIV ст.. 3. На контурній карті обведіть кордони і підпишіть: Польське королівство, Велике князівство Литовське, Велике князівство Московське, королівство Угорщина, князівство Молдавія, Тевтонський і Лівонський ордени, Кримське ханство. 4. Обведіть межі розселення українців у XV ст. 5. Заштрихуйте на контурній карті територію розселення українців на середину XVI ст. 6. Зафарбуйте різними кольорами території Польського королівства і Великого князівства Литовського на середину XVI ст. 7. На контурній карті заштрихуйте землі, які внаслідок Люблінської унії увійшли безпосередньо до складу Польського королівства. 8. Обведіть різними кольорами район формування реєстрового козацького війська і територію Земель (Вольностей) Війська Запорізького Низового. 9. Порівняйте становище українських земель в складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського і заповніть таблицю: <table border="1" data-bbox="300 1827 1390 2051"> <tr> <th></th><th>Українські землі в складі Великого князівства Литовського</th><th>Українські землі в складі Речі Посполитої</th></tr> <tr> <td>1. Територія</td><td></td><td></td></tr> <tr> <td>2. Адміністративно-</td><td></td><td></td></tr> </table>		Українські землі в складі Великого князівства Литовського	Українські землі в складі Речі Посполитої	1. Територія			2. Адміністративно-			
	Українські землі в складі Великого князівства Литовського	Українські землі в складі Речі Посполитої									
1. Територія											
2. Адміністративно-											

	територіальний поділ 3. Міста, чисельність та густота населення			
	10. На відповідних контурних картах («Національно-визвольна боротьба українського народу у 1590-1630-х рр.»): ◆ вкажіть різними кольорами напрямки дій козацьких і польських військ; ◆ підпишіть назви населених пунктів, пов'язаних з перебігом воєнних дій; ◆ позначте місця найважливіших битв; ◆ позначте місця укладення мирних угод між козаками і польським коман - дуванням, вкажіть роки. 11. Визначте соціальну структуру населення українських земель у складі різних держав (Великого князівства Литовського та Королівства Польського), проаналізуйте взаємовідносини соціальних груп, зміну їх складу і кількості в залежності від географічних умов. 12. Продовжить складання термінологічного словника. Дайте визначення понять: фільварк, фільварочне господарство, «подимщина», «поголовщина», «серебщина», «партачі», цех, чумаки.			
8	<i>. Історико-географічна характеристика українських земель 18-19 ст.</i> 1. Політична географія українських земель: а) територія і адміністративно-територіальний устрій українських земель в складі Російської імперії; б) західноукраїнські землі в складі Австро-Угорщини. 2. Географія населення України: а) розміщення, міграція і склад населення в першій половині XIX ст.; б) зміни в розміщенні і складі населення українських земель в період капіталізму (2 пол. XIX - поч. XX ст.). 3. Розміщення, структура і спеціалізація сільськогосподарського виробництва в Україні. 4. Географія промисловості і транспорту українських земель. <u>Практична частина.</u> 1. На контурній карті зафарбуйте суцільну етномовну територію. Надпишіть назви держав, до яких входили українські землі. Обведіть межі губерній і			

	земель Російської імперії, земель (королівств) Австрійської імперії, утворених на українських землях станом на 1802 р.; надпишіть назви цих адміністративних утворень 2. Зафарбуйте різними кольорами регіони спеціалізації сільського господарства України у 1-й пол. XIX ст.. 3. На контурній карті підпишіть промислові центри, які почали формуватися внаслідок розгортання промислової революції та назви міст, у яких було розташовано перші машинобудівні підприємства. 4. Вкажіть різними умовними позначеннями на контурній карті України: ◆ місця видобутку корисних копалин; ◆ морські торговельні порти; ◆ центри ярмаркової торгівлі; ◆ центри торгівлі хлібом. 5. На контурній карті позначте зовнішньоекономічні зв'язки України у першій пол. XIX ст. З якими країнами Україна була зв'язана в ті часи? Що було предметом українського експорту, а що – імпорту? 6. Населення Півдня України у 1861 р. становило 451,8 тис.чол., у 1887 р. - 712,4 тис.чол., а у 1907 р. воно досягло 1,1 млн. чол. В той же час площа орної землі на Півдні України в першій пол. XIX ст. збільшилася у 25 разів. Чим пояснити швидке зростання кількості населення і площі орної землі на Півдні України в першій пол. XIX ст.? 7. У 80-90-х рр. XIX ст. сотні тисяч селян переселялися з Лівобережжя та Правобережжя України на Дон, Кавказ і Крим. В той же час велика кількість селян Західної України переселилася за океан - в Канаду, Сполучені Штати Америки. Чим пояснити значне посилення переселенського руху серед українських селян саме в цей час? Чому мешканці Західної України переселялися за океан, а ті, хто жив на Лівобережжі та Правобережжі - на Дон, Кавказ і Крим? 8. На контурній карті обведіть різними кольорами залізниці, побудовані до 1870 р. та у 1870-1900 рр. 9. У 1870-1874 рр. всі залізниці України перевозили 121 млн. тонн вантажів щорічно. У 1895-1899 рр. вони перевозили вже по 1.414 млн. тонн кожного року. Які причини обумовили бурхливий розвиток залізничного транспорту на Україні у 2-й пол. XIX ст.? 10. Наприкінці XIX ст. частка України у загальній довжині всіх залізниць, які існували у Російській імперії, становили 70%. Чому питома вага України в загальній довжині залізниць була такою високою? Яке це мало значення для розвитку промисловості та сільського господарства України?	
--	---	--

	11. Наприкінці XIX ст. залізниці з'єднали між собою всі промислові центри та губернські міста України. Вони зв'язали Україну також з найбільш крупними промисловими центрами Росії. Яке це мало значення для розвитку промисловості та сільського господарства України? 12. У 1860-1870 рр. через азово-чорноморські порти проходило майже 27% всіх грузів Російської імперії, які вона імпортувала, та 41% всіх експортних грузів. У 1895-1899 рр. ця частка відповідно становила 87,5% та 57,3%. Які висновки можна зробити на підставі цих цифр? Чим пояснити таку велику роль азово-чорноморських портів у зовнішній торгівлі? Чому за 20 років питома вага цих портів у зовнішній торгівлі зросла майже вдвічі? 13. Зафарбуйте різними кольорами регіони спеціалізації сільського господарства наприкінці XIX - на початку XX ст. 14. На контурній карті позначте різними літерами Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізничний, Нікопольський марганцеворудний промислові центри та Дрогобицько-Бориславський нафтовий район. Вкажіть роки початку широкого промислового використання нафти, кам'яного вугілля, залізних та марганцевих руд у місцях зосередження їх видобутку. 15. На контурній карті підпишіть назви п'яти міст - найбільших торговельно-промислових центрів українських земель. 16. Обведіть основний район розміщення іноземних капіталів у Наддніпрянській Україні на початку XX ст.. 17. Підпишіть міста, які на початок XX ст. мали чисельність населення понад 100 тис. жителів. 18. У 1906-1912 рр. з України у Сибір та інші райони Російської імперії переїхали 2,5 млн. переселенців. Вони сподівалися там отримати землю. Причому майже половина цих переселенців повернулася назад. Поясніть, чому переселенців з України було так багато. Чому майже половина з них змушена була повернутися назад?	
9	<i>Практичне заняття 10. Географія розселення українців на мапі світу (18-20 ст.)</i> 1. Освоєння Кубані, Слобожанщини, Причорномор'я. Переселення українців на Далекий Схід, до Сибіру і в Казахстан. 2. Українська еміграція 19-20 ст. в країни Європи, Америки, в Австралію. 3. Історико-географічна характеристика процесу возз'єднання українських земель <u>Практична частина</u> На основі статистичних даних побудувати структурні діаграми переселення	

українців за Урал. Зробити висновки.				
<i>Переселення з України на Урал</i>				
	<i>Губернії</i>	<i>1896-1907 рр. загальна кількість переселенців</i>	<i>1908-1914 загальна кількість переселенців</i>	<i>Усього за 1896-1914 рр.</i>
1	Волинська	19.159	36.620	55.779
2	Катеринославська	46.926	161.694	208.620
3	Київська	66.590	118.337	184.927
4	Подільська	21.656	51.394	73.050
5	Полтавська	162.485	197.615	360.100
6	Таврійська	26.568	91.053	117.621
7	Харківська	71.543	127.005	198.548
8	Херсонська	39.025	116.891	155.916
9	Чернігівська	146.043	118.916	264.959
	Всього	599.995	1.019.525	1.519.520
Разом				

4. Самостійна робота

Завдання до карт для опрацювання студентами спеціального курсу “Історична географія”.

№ з/п	Тема	Кількість годин
1	<i>Карта 1. Народи та держави II тис. до н. е. – першої половини I тис. н. е. (на території сучасної України)</i> Територія Трипілької культури, кімірійських, сарматських, скіфських племен. Напрями переселення готів, гепідів, гунів. Городище, кургани, могильники. Античні міста – поліси Північного Причорномор’я, Боспорське царство. Розміщення племен підгірцівсько-зарубинецької, юхнівської, кизил-кобінської, карпатських курганів, латенської культур. Кордони сучасної України. <i>Основа: Історія України РСР. У 8-ми томах. – К., 1977. – Т. I. – С. 97, 288; История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1981. – Т. I. – С. 79, 113, 304.</i>	
2	<i>Карта 2. Східна Європа у IX-XI ст.</i> Розміщення східнослов’янських, литовських, леттських, чудських, тюркських племен. Формування території Київської Русі. Головні центри ремесла і торгівлі. Торгівельні шляхи. Райони народних повстань. Основні напрями походів київських князів. Столиці держави. <i>Основа: Історія Української РСР. У 8-ми томах. – К., 1977. – Т. I. – С. 97, 289; История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1981. – Т. I. – С. 305; Радянська енциклопедія історії</i>	

	<i>України. – К. 1970. – Т. 2. – С. 361; Українська радянська енциклопедія. – К., 1980. – Т. 5. – С. 145.</i>	
3	<i>Карта 3. Східна Європа у XII – XIII ст.</i> Територія давньоруських князівств і їх сусідів. Центри держав і князівств. Основні центри ремесла і торгівлі. Походи руських князів проти половців. Ординська навала і боротьба з нею. Боротьба проти німецьких лицарів, шведських феодалів. Райони народних повстань. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1981. – Т. I. – С. 415; Радянська енциклопедія історії України. – К. 1972. – Т. 4. – С. 13.</i>	
4	<i>Карта 4. Українські землі в кінці XIV – XV ст.</i> Кордони Великого князівства Литовського на 1341 р. Землі, приєднані до Великого князівства Литовського за правління Ольгерда (1345-1377 рр.) і Вітовта (1392-1430 рр.) Землі Галицько-Волинського князівства в складі Великого князівства Литовського і Польського королівства в II половині XIV ст. Центри і кордони удільних князівств, земель, воєводств. Головні торговельні шляхи. Кордони держав, що межували з українськими землями в II половині XIV ст. Райони селянських повстань. Кордони сучасної України. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1982. – С. 16.</i>	
5	<i>Карта 5. Українські землі у XVI – першій половині XVII ст.</i> Кордони Великого князівства Литовського на 1569 р. Кордони Польського королівства на 1569 р. Українські землі в складі Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 р. Кордони між Польщею і Литвою в складі Речі Посполитої після 1569 р. Кордони між Річчю Посполитою і Московською державою на 1618 р., 1634 р. Кордони держав, що межували з українськими землями на 1634 р. Головні торговельні шляхи. Центри і кордони воєводств. Кордони сучасної України. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1982. – Т. 2. – С. 17.</i>	
6	<i>Карта 6. Визвольна війна українського народу середини XVII ст.</i> Українські та білоруські землі в складі Речі Посполитої. Центри і кордони воєводств. Кордони Речі Посполитої з сусідніми державами на 1648 рік. Напрямок основних походів військ Б. Хмельницького (1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1653, 1654, 1655). Райони народних повстань. Кордони України за Зборівською угодою 1649 р. Адміністративний поділ українських земель в 1649 році. Полкові центри. Кордони України за Білоцерківським миром 1651 р.	

	Територія України, що відійшла до складу Московської держави в 1654 р. Території, що відійшли до складу Московської держави за Андрусівською угодою 1667 р. і “Вічним миром” 1686 р. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1983. – Т. 3. – С. 65, 112; Українська радянська енциклопедія. – К., 1978. – Т. 5. – С. 145.</i>	
7	<i>Карта 7. Народні рухи в Україні у XVIII ст.</i> Кордони держав на 1800 р. райони повстань під проводом С. Палія (1702-1704 рр.) Територія охоплена селянською війною 1707-1708 рр. під керівництвом К. Булавина. Райони дій гайдамаків, Коліївщини (1768 р.), опришків, антифеодальних виступів на Лівобережній, Слобідській та Південній Україні (у 1769-1770 рр. – пікінерів, 1789-1793 рр. – в. с. Трубаях на Полтавщині). Кордони сучасної України. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1983. – Т. 3. – С. 305.</i>	
8	<i>Карта 8. Політична карта України в другій половині XVIII ст.</i> Українські землі в складі Російської імперії на 1768 р. Українські землі, що увійшли до складу Росії за Кючук-Кайнаджийським миром (1774 р.), Ясським миром (1791 р.), другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Польщі. Українські землі в складі Австрійської імперії до 1773 р., на 1773 р., на 1775 р. Бар’єрні землі по Пруському трактату 1771 р. і у 1783 р. Кордони і центри губерній, намісництв, воєводств, полків. Кордони сучасної України. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1983. – Т. 3. – С. 304.</i>	
9	<i>Карта 9. Адміністративно-територіальний поділ України у II половині XIX ст.</i> Українські землі у складі Російської імперії: центри і кордони губерній, повітові центри. Українські землі в складі Австро-Угорської імперії. Центри найбільших адміністративних одиниць: королівств, герцогств, округів, комітатів. Кордони сучасної України. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1983. – Т. 4. – С. 16.</i>	
	<i>Карта 10. Суспільно-політичний і національний рух в Україні у XIX ст.</i> Декабристські організації в Україні. Головні центри повстання декабристів в Україні 29. 12. 1925 – 03. 01. 1826 рр. Тайні політичні організації: гурток студентів Харківського університету, гурток прогресивних професорів і студентів Гімназії вищих наук, товариства “Любов до істини”. Центр товариства з’єднання слов’ян. Райони розповсюдження Польського повстання 1830 – 1831 рр. в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство “Просвіта”, виникнення громад, Наукового товариства ім. Т. Шевченко. Революційні події 1848-1849 рр. в Західній Україні. <i>Основа: История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1983. – Т. 4. – С. 17.</i>	

	Разом	
--	-------	--

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ТА СКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНИХ МАП. РОБОТА З КОНТУРНИМИ КАРТАМИ

На усіх етапах розвитку суспільства мапа завжди відповідала нагальним потребам часу. Практичне використання мап у найрізноманітніших галузях робить їх особливо цінним історичним джерелом для регіонального і тематичного вивчення розміщених у конкретному просторі явищ і об'єктів господарства, військової справи, державного управління та ін.

Географічна мапа – це зменшене зображення земної поверхні на площині. На відміну від неї історична мапа відбиває різні історичні події та явища. Історичними називають мапи, основним змістом яких є відображення сукупності історичних подій, що цілісно характеризують історичний період, обумовлений темою і показ географічних обставин у яких проходили ці події. Складають історичні мапи на підставі наукових студій і засобами графіки відображають основні процеси історичного розвитку – зміни територіального поділу, меж, кордонів, економіки і торгівлі, виникнення нових населених пунктів, військові, соціальні, економічні, культурні події та ін., знайдених у процесі історико-географічного дослідження. Історичні мапи існують як допоміжний матеріал у процесі роз'яснень чи навчання, як доповнення до наукових і навчальних видань, або їх випускають самостійно, переважно як атласи.

Відомості про зміст повідомляють інформаційно у вигляді уявлень, але на відміну від літературного опису уявлень мапа потребує виняткової конкретизації і локалізації змісту. Всі історичні об'єкти та явища, що картографують, поділяють на дві групи: конкретні й абстрактні. Конкретні предмети, явища, процеси дійсності, тобто конкретні поняття – це, наприклад, «місто», «Конотопська битва», «Волинська губернія» та ін. Окремі їх риси, властивості, аспекти, відносини абстраговані від предметів і перетворені у самостійні об'єкти думки, тобто абстраговані поняття – це, наприклад, «густота населення», «народжуваність», «врожайність зернових», «мережа освітніх закладів» і т.ін.

Для того, щоб одні й ті ж поняття представити у вигляді знакових форм, їх відображають картографічною мовою – умовними позначками, які поширені у просторі, мають кінцеві розміри і відносно чіткі межі. Мапа, яка просторовою образно-знаковою моделлю історичної дійсності широкої або вузької тематики, елементами структури якої служать умовні символи існуючої (чи минулої) дійсності, образи яких можна зримо уявити за їх умовним позначенням. Це мапи першої групи (конкретні поняття), які зображають крапками, лініями і площинами. Її основою служать лінії картографічної сітки

та елементи зображення географічних об'єктів. Як правило, вони відзначаються наочністю й вимірюваністю у межах їх масштабних можливостей. Мапи другої групи також зображають крапками, лініями і площинами. Абстрактні поняття лінійного характеру, що, як правило, зображають векторами чи стрілами, смугами різної ширини та кольору. Використовують також зображення структури, відносин об'єктів за допомогою картограм та картодіаграм (з використанням статистичних даних). Об'єкти першої групи (конкретні явища, наприклад, «шлях із варяг у греки») вивчають за джерелами, класифікують їх і зображають тим чи іншим способом не змінюючи форми та змісту. Об'єкти другої групи (абстрактні явища, наприклад, товарообіг між варягами і греками) конструюють відповідно до їх тематики та наявних вихідних статистичних матеріалів. Відбирають і обчислюють показними досліджуваних явищ, щоб наочно зобразити їх картографічними засобами.

Легенда невідривна від мапи, служить ключем до неї, її логічною основою. Призначення легенди – пояснити усі умовні позначки, наявні на мапі та допомогти розкрити її зміст. Умовні позначки бажано групувати за принципом їхньої однорідності. Наприклад, спочатку подають усі знаки, що стосуються політико-адміністративного поділу та різноманітних територіальних змін, потім знаки, що відображають економіку, далі – прийняті для подій, що стосуються культурного життя і таке інше. Порядок розміщення зазначених груп знаків залежить від імені мапи. Таким чином, легенда мапи, відповідно до її назви та змісту, наче поділена на окремі розділи, що можуть бути виділені відповідними підзаголовками. У середині розділів умовні позначки розміщують за хронологічним принципом.

Графічне позначення у ряді випадків є недостатнім і потребує додаткових тлумачень у тексті легенди. Текст легенди формують графічно стисло, але достатньо інформативно, таким чином, щоб він достатньо повно пояснював об'єкти картографування.

Для кращого сприйняття мап застосовують принцип «двоплановості». Найяскравішими фарбами «на першому плані» показують основний зміст мап, що повинен добре розрізнятися, і менш яскраво – «другим планом» - подають елементи, що можуть бути використаними при деталізації мапи.

Історичні навчальні мапи бажано робити яскраво оформленими. Бажано зберігати колір, наприклад, території якоїсь держави, якщо це можливо, на усіх мапах даного історичного періоду. Це суттєво спрощує сприйняття змісту мап. Теми історичних мап можуть бути настільки складними, що зображення усього комплексу явищ на одній мапі перевантажує її. Тоді використовують додаткові «врізані мапи», що зображають певну

історичну подію чи сторону історичного процесу, зменшуючи таким чином зміст основної мапи.

Для отримання навиків у створенні певної історичної мапи необхідно:

- ✓ підібрати відповідну контурну карту, щонайменше підшукати таку, на якій розмістилася б необхідна територія;
- ✓ визначити точну назву мапи;
- ✓ скласти легенду;
- ✓ нанести назви географічних об'єктів у певній послідовності (моря, річки, гори, озера, міста і т.д.);
- ✓ визначити потрібні межі (кордони);
- ✓ позначити сусідні держави, народи тощо;
- ✓ виконати завдання, пов'язані зі змістом мапи.

Використання картографічного матеріалу у освітній діяльності повинне спиратися на

- ✓ опанування типології картографічного матеріалу з його поділом на: загальні або оглядові мапи; тематичні мапи (викреслені на папері, з додаванням аплікації або намальовані крейдою); локальні плани; мультиплікаційні мапи та картосхеми; мапи комп'ютерної графіки.
- ✓ освоєння аналітичного (дедуктивного) і синтетичного (індуктивного) способів знайомства з мапою і набуття досвіду читання і розшифровки мап
- ✓ правильне застосування критеріїв добору картографічних матеріалів під час викладання і навчання конкретної теми.

5. Індивідуальні завдання

Кожному студентові необхідно виконати індивідуально-дослідне завдання – написати реферативне повідомлення за індивідуально обраною темою. Реферативне повідомлення передбачає виклад матеріалу з запропонованої теми в обсязі 15 сторінок з обов’язковим висвітленням *індивідуальної позиції автора щодо проблеми*. Обов’язковими структурними компонентами реферату є: титульна сторінка (з вказівкою кафедри, теми, групи, прізвища та імені, року виконання), план, висновки, використана література.

Тематика індивідуально-дослідних завдань:

6. Геродот та його пізнання півдня України.
7. Роль Португалії у географічному пізнанні світу.
8. Історичні та географічні наслідки подорожей Колумба.
9. Волинь на історичних мапах. Географічне, історичне, адміністративно-політичне поняття Волині в різні часи.
10. Поняття Білої, Червоної і Чорної Русі.
11. Рух кельтських і германських народів до і після вторгнення в Європу гунів.
12. Рух гунів та його наслідки.
13. Рух слов’ян та його наслідки.
14. Переселення протоболгар та угорців.
15. Результати і значення «Великого переселення народів».
16. Поняття торгівлі.
17. Ринок. Виникнення середньовічного ринку.
18. Ярмарки. Міжнародна торгівля.
19. Форми організації торгівлі (гільдії, цехи, торгові компанії, союзи).
20. Значення середньовічної торгівлі.
21. Природно-кліматичні умови древньої історії України.
22. Колонізаційний рух східних слов’ян, формування внутрішніх та зовнішніх зв’язків.
23. Руські «землі»-князівства: історико-географічний аспект.
24. Природно-кліматичні умови розвитку пізньосередньовічної України.
25. Українські землі під владою Орди: територіальний устрій.

26. Українські землі під владою Литви, Польщі та Московії: територіально-адміністративний устрій, кордони, народонаселення, географія зв'язків.
27. Природно-кліматичні фактори історії України нового часу.
28. Українська козацька держава: кордони, адміністративний устрій, населення, зовнішні зв'язки.
29. Українські землі під владою Австро-Угорщини та Росії: історико-географічний аспект.
30. Українська державність та українська етнічна територія новітнього часу: проблеми визначення, адміністративний поділ.
31. Народонаселення українських земель у новітній період.
32. Історична фізична географія, її значення для історичного дослідження.
33. Історична географія господарства, її значення для історичного дослідження.
34. Історична політична географія, її значення для історичного дослідження.
35. Історична географія населення, її значення для історичного дослідження.
36. Географія культури, її значення для історичного дослідження.
37. Археологічні джерела історичної географії.
38. Писемні джерела історичної географії.
39. Етнографічні джерела історичної географії.
40. Поняття, предмет і завдання історичної ономастики.
41. Етніміка та її внесок у вивчення історії.
42. Топоніми як джерела історичної географії.
43. Роль оронімів і гідронімів для дослідження минулого.
44. Виникнення історичних карт і атласів.
45. Видатні географи та картографи минулого.
46. Наукові дослідження історії розвитку картографії.
47. Поняття «історична карта», умовні позначки. Види і значення історичних карт.
48. Поняття вигоди природно-географічного середовища.
49. Геополітика: формування та історія поняття.
50. Історія геополітичної думки України.
51. Раси (теорії расизму).
52. Географічний детермінізм.
53. Теорія природних кордонів.
54. Поняття і значення природно-географічного фактору в історії.

8. Методи та засоби навчання

Методи усного, письмового контролю та самоконтролю. Словесні (розповідь-пояснення, бесіда, проблемна лекція), наочні (ілюстрація, демонстрація) та практичні (вправи, практична робота, реферати тощо). Методи інтерактивного навчання – колективні дискусії, навчально-ділові ігри. Пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові методи. Позааудиторна діяльність.

9. Форми підсумкового контролю успішності навчання : залік**10. Методи та засоби діагностики успішності навчання**

Перевірка конспектування студентами лекційних занять. Оцінювання відповідей студентів на семінарських заняттях у формі підготовки доповідей за темою заняття, доповнень до доповідей, участі в обговоренні, презентації самостійних завдань. Написання студентами поточних письмових тестових завдань за змістовними модулями. Виконання та захист студентами індивідуального завдання за темою курсу

11. Розподіл балів, які отримують студенти

Предметом оцінювання є знання, уміння, навички із дисципліни. При оцінюванні аналізу підлягають:

- ✓ якість знань, тобто їх повнота, осмисленість, глибина, системність;
- ✓ ступінь сформованості умінь і навичок;
- ✓ рівень оволодіння розумовими операціями: вміння аналізувати, синтезувати, порівнювати, абстрагувати, узагальнювати, робити висновки тощо;
- ✓ самостійність суджень.

Поточний контроль рівня знань студентів передбачає перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Поточний контроль здійснюється за напрямками:

- ✓ контроль за відвідуванням занять студентами;
- ✓ контроль за виконанням завдань для самостійного опрацювання поза межами аудиторних занять на консультаціях;
- ✓ контроль за рівнем засвоєння та творчого опрацювання у вигляді індивідуальних завдань з опрацювання фахової монографії зі списку літератури;
- ✓ контроль за виконанням студентами контрольних рефератів;

Під час поточного оцінювання застосовується наступні критерії.

Таблиця 1

	критерії оцінювання
1	Студент володіє матеріалом на початковому рівні, значну частину матеріалу відтворює на репродуктивному рівні.
2	Студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом учителя, в цілому самостійно застосовувати її на практиці, контролювати власну діяльність, виправляти помилки і добирати аргументи на підтвердження певних думок під керівництвом учителя.
3	Студент вільно (самостійно) володіє вивченим обсягом матеріалу, в тому числі і застосовує його на практиці; вільно розв'язує задачі в стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, добирає переконливі аргументи на підтвердження вивченого матеріалу.
4	Студент вільно висловлює власні думки і відчуття, визначає програму особистої пізнавальної діяльності, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особисту позицію щодо них; без допомоги вчителя знаходить джерела інформації і використовує одержані відомості відповідно до мети та завдань власної пізнавальної діяльності. Використовує набуті знання і вміння в нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує особисту життєву позицію, узгоджуючи її з

	загальнолюдськими цінностями.
--	-------------------------------

Проміжний контроль рівня знань студентів здійснюється за результатами підсумкової контрольної роботи і виконання студентами самостійної роботи.

Підсумковий контроль знань студентів здійснюється в кінці семестру у формі письмового іспиту.

Сумарна оцінка (сума поточних і екзаменаційних балів) виставляється за 100 бальною шкалою (університету, національною та ECTS): Максимальна кількість балів при оцінюванні знань за поточну успішність становить 40 балів, на екзамені – 60 балів. При виведенні загальної оцінки студента береться до уваги результати поточного, проміжного та підсумкового контролю.

Дисципліна складається з двох змістових модулів та її вивчення передбачає виконання ІНДЗ (табл. 3). У цьому випадку підсумкова оцінка складається наступним чином.

Таблиця

Поточний контроль(мах = 40 балів)										Модульний контроль (мах = 60 балів)		Загальна кількість балів
Модуль 1									Модуль 2	Модуль 3		
Змістовий модуль 1				Змістовий модуль 2					ІНДЗ	МКР 1	МКР 2	
T 1	T 2	T 3	T 4	T 5	T 6	T 7	T 8	T 9	4	30	30	100
4	4	4	4	4	4	4	4	4				

Шкала оцінювання (національна та ECTS)

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	Відмінно	Зараховано
82 – 89	B	Добре	
75 - 81	C		
67 -74	D	Задовільно	
60 - 66	E		
1 – 59	Fx	Незадовільно	Незараховано (з можливістю повторного складання)

11 Джерела та методичне забезпечення навчальної дисципліни:

1. Берлянт А.М. Методологическая роль картографии в науках о Земле и обществе // Берлянт А.М. Образ пространства: карта и информация. – М., 1986. – С. 5-28
2. Дністрянський М.С. Вступ до історичної географії України: цикл лекцій / М.С.Дністрянський. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2007. – 42 с.: табл.
3. Дробижев В.З. Историческая география СССР: Учеб. пособие / В.З.Дробижев, Н.Д.Ковальченко, А.В.Муравьев. – М.: Высшая школа, 1973. – 319 с.
4. Дудченко Г.М. Історична географія: навчально-методичний посібник для студентів заочного відділення /Г.М.Дудченко, П.П.Овдієнко; Ніжинський державний пед. ун-т імені Миколи Гоголя. — Ніжин: видавництво НДПУ ім.. М.Гоголя, 2003. – 39 с.
5. Жекулин В.С. Историческая география: Предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.
6. Историческая демография: проблемы, суждения, задачи: / [Ю. А. Поляков, Я. Е. Водарский, Д. К. Шелестов и др.]; Отв. ред. Ю. А. Поляков; АН СССР, Ин-т истории СССР, Науч. совет ист. демографии и ист. географии. – М.: Наука, 1989. – 286,[2] с.
7. Историческая ономастика. – М.: Наука, 1977. – 308 с.
8. Каліщук О. М. Історична географія : Навчально-методичний посібник / Оксана Каліщук. – Луцьк: «Волиньполіграф», 2012. – 160 с.
9. Круль В.П. Історична географія Західної України: навчальний посібник /Володимир Петрович Круль; Міністерство освіти і науки України, Чернівецький державний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: ЧНУ, 2008. — 187, [1] с.
10. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення / Курас Іван Федорович. - К.: Генеза, 2004. – 736 с.
11. Мадіссон В.В. Сучасна українська геополітика: Навч. посіб./ Мадіссон Вадим Вільямович, Шахов Валерій Андрійович - К.: Либідь, 2003. - 176 с.
12. Максаковский В.П. Историческая география мира: Учеб. пособие для студентов вузов / Е.М. Гончарова, Т.В.Зиничева (ред.). — М.: Экопрос, 1999. — 584 с.
13. Ономастика / Академия наук СССР; Институт языкознания. - М.: Изд-во «Наука», 1969. - 262 с.
14. Салищев К. А. Картоведение: учебник / К. А. Салищев. - Изд.3-е, доп.и перераб. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 400 с.: ил.

15. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века: Учебное пособие для студентов вузов, обуч. по спец. «История». — М.: Высшая школа, 1976. — 248 с.
16. Трубчанінов С.В. Історична географія України: Курс лекцій. — Кам'янець-Подільський: ОШОМ, 2005. — 192 с.
17. Щодра О.М. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 3: Історична географія: навч. посіб. / Щодра О.М. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. - 114 с.

Наукова

1. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества. — М.: Мысль, 1982. — 334 с.
2. Баландин Р.К. Природа и цивилизация / Р.К.Баландин, Л.Г.Бондарев. — М.: Мысль, 1988. — 391 с.: ил.
3. Блавацкий В.Д. Античное общество и природная среда. — М., 1976.
4. Белецкий А. Лексикология и теория языкознания: Ономастика. — К., 1972.
5. Воейков А.И. Воздействие человека на природу. — М., 1983.
6. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды: [Пер. с рус.] / В.Волович. — М.: Прогресс, 1983. — 191 с.: ил.
7. Восточнославянская ономастика: [сборник статей] / Акад. наук СССР, Ин-т языкознания, Ин-т русского яз., Польская акад. наук, Ком. славистов; [редкол.: А. В. Суперанская (отв. ред.) и др.] — Москва : Наука, 1972 - 365, [2] с.: карт., табл.
8. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — К., 1988.
9. Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990.
10. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев; АН СССР, Геогр. о-во СССР — Л.: Наука : Ленингр. отд-ние, 1990 - 278, [1] с.
11. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и история природы / Лев Гумилев. — М.: АСТ, 2008 - 575 с.
12. Древние цивилизации Ancient civilizations / [Аверинцев С. С., Алексеев В. П., Ардзинба В. Г. и др.]; Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. — М.: Мысль, 1989. - 479 с.: ил.
13. Дубина О.К. Геополітичні долі України / Олександр Кузьмович Дубина; Академія наук України, Інститут історії України. — К.: [Інститут історії України АН України], 1992. — 51 с. — (Історичні зошити; №2).
14. Жекулин В.С. География и общество / В. С. Жекулин, С. Б. Лавров — М.: Знание, 1987. - 45, [2] с.

15. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття: [монографія] / Андрій Заяць; Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут історичних досліджень. — Л.: Добра справа, 2003. — 205 с. — (Серія монографічна)
16. Изучение географических названий. — М., 1966.
17. Историческая география и проблемы географического прогнозирования: Методические указания. — Черновцы, 1976.
18. Купчинский О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (емчик. Назви на ічи). — К., 1981.
19. Ламберг-Карловски К. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика: [Пер. с англ.] / К. Ламберг-Карловски, Дж. Саблов; [Авт. послесл., с. 318-352, и примеч. Н. Я. Мерперт, В. И. Гуляев]; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения. — М.: Наука, 1992 - 365, [1] с., [12] л.: ил.
20. Масон В.М. Первые цивилизации / В. М. Масон; АН СССР, Ин-т археологии, Ленингр. отд-ние. — Л.: Наука, 1989 - 274, [1] с.: ил.
21. Медведков Ю. Человек и географическая среда. — М., 1978.
22. Микротопонимия. — М., 1967.
23. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера / Н. Моисеев. — М.: Мол. гвардия, 1990 - 351, [1] с.: ил.
24. Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы и России в эпоху феодализма. — М., 1973.
25. Наследственность и окружающая среда. — М., 1992.
26. Номинация в ономастике: Сб. науч. тр. / [Редкол.: М. Э. Рут (отв. ред.) и др.]. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991 - 171 с.: ил.
27. Ономастика. Антропоніміка / [редкол.: С.М.Пахомова... [та ін.]]; Міністерство освіти і науки, Ужгородський національний університет. — Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2009. — 355 с.: іл. — (Studia Slavistica; вип.9).
28. Ономастика. Топоніміка / редкол.: С.М.Пахомова... та ін; Міністерство освіти і науки, Ужгородський національний університет. — Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2009. — 462 с.: іл. — (Studia Slavistica; вип.10)
29. Питання історичної ономастики в Україні. — К., 1994.
30. Проблемы эволюции человека и его рас. — М., 1968.
31. Роль среды и наследственность в формировании индивидуальности человека. — М., 1988.
32. Салларес Р. Экология древнего мира: проблемы и подходы // ВДИ. —1995. — № 3.

33. Сосса Р. Стан і проблеми досліджень з історії картографії України // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. — С.127-131.
34. Стрижак. З історії формування методів топонімічних досліджень у вітчизняній науці // Історичні джерела та їх використання. – К. 1968. – Вип. 3.
35. Супержинская А.В. Что такое топонимика? – М., 1985.
36. Топонимика на службе географии. – М., 1979.
37. Трубчанінов С.В. Історико-географічні дослідження / С.В.Трубчанінов; Міністерство освіти і науки України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільськи: Оіюм. – т.: іл., карти.
38. Шаскольский Й.П. Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л.: Наука, 1968. — С. 95-118.
39. Шевеленко А.Я. Природные условия и развитие западноевропейского общества в V – X веках // Вопросы истории. – 1969. – № 10.
40. Яцунский В.К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV – XVIII веках. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 331 с.

Додаткова

41. Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья / М. В. Агбунов; Рос. акад. наук. – М.: Наука, 1992 - 234,[3] с.: ил. - (Серия «Страницы истории нашей Родины»).
42. Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий / Р. А. Агеева; Отв. ред. Э.М. Мурзаев; АН СССР. – М.: Наука, 1990 - 254,[2] с.ил., карт.
43. Алексеев В. География человеческих рас / Валерий Павлович Алексеев. – М.: Мысль, 1974. – 351 с.
44. Алексеев В. Новые споры о старых проблемах: [О популяц. концепции человек. рас] / В. П. Алексеев. – М.: Знание, 1991. - 62,[2] с.: ил.
45. Античные города-государства Северного Причерноморья. – М., 1964.
46. Баран В. Слов'яни під час Великого переселення народів // Історія в школах України. — 2003. — №3. — С.46-50.
47. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
48. Боєчко В.Д., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історія та проблеми формування (1917-1940 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1.
49. Бучинский И.Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К.: Госсельхозиздат УССР, 1963. – 308 с.

50. Валентей Д.И. Основы демографии: [Учеб. для экон. спец. вузов] / Д. И. Валентей, А. Я. Кваша. – М.: Мысль, 1989. – 284,[1] с.: ил.
51. Верменич Я. Радянські моделі адміністративно-територіального устрою України // Історичний журн. – 2006. – № 1.
52. Географические открытия и научные познания. – М., 1972.
53. Географія українських і суміжних земель. — Факс. перевид. — К., 2005. — Т.1: Загальна географія /Ред.. В.Кубійович. — 528 с. (Бібліотека українського раритету).
54. Герасимов И.П. Экологические проблемы в прошлой, настоящей и будущей географии мира / И. П. Герасимов; Отв. ред. А. Л. Яншин. – М.: Наука, 1985. – 247 с.: ил., карт.
55. Гинзбург В.В. Человеческие расы и реакционная сущность расистских теорий. – Л., 1958.
56. Гук Ю. Существуют ли расы? // Природа и человек (Свет). – 2003. – № 10.
57. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII -XVIII ст.: кордони, населення, право / Олександр Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
58. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII-XVIII ст. на Україні – штучна «біла пляма» / Ярослав Дашкевич // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С.6-8.
59. Дашкевич Я.Р. Україна на картах XIV-XVI ст. Стан і проблематика досліджень // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ф.П.Шевченко (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1988. — С.94-100.
60. Дмитрієнко М.Ф. Особливості картографування даних про видання газет України (жовтень 1917-1920 рр.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 61-70.
61. Дністрянський М.С. Кордони України: Територіально-адміністративний устрій / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – 143 с.
62. Животовский Л. Мы не только различны, но и удивительно схожи // Наука и жизнь. – 2006. – № 4.
63. Журавський Я.І. Історія географії в Україні. – Львів, 1997.
64. Загадки стародавніх карт // Загадки давнини: Білі плями в історії цивілізації: наук.-худ. книжка: Для середнього і старшого шкільного віку. — К., 1988. — С. 120-135.
65. Заставний Ф.Д. Географія України: навчальний посібник: у 2-х кн. / Федір Дмитрович Заставний. – Львів: Світ, 1994. – 470 с.: іл.
66. Исаченко А. Тайна географических идей. – М., 1971.

67. Ісаєвич Я.Д. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI - XIV ст. // Архіви України. – 1967. - № 2. – С. 71 - 74.
68. Ісаєвич Я.Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. Вип.6. – К.: Наукова думка, 1971. – С.83-100.
69. Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1988.
70. Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – К., 1998.
71. Історико-географічні дослідження на Україні: Зб. наук. пр. – К., 1992.
72. Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Зб. наук. пр. – К., 1985. – Вип. 11.
73. Кабузан В., Махнова Г. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1959 гг. // История СССР. – 1965. – № 5.
74. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / Алла Петрівна Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 302 с.
75. Козинцев А. Краниоскопия и расовая классификация // Советская этнография. – 1987. – № 2.
76. Кордуба М. Територія і населення України / Мирон Кордуба. – Відень, 1918. – 24 с.
77. Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII в. (Кілька літописних записок) // Україна. – Київ, 1929. – Кн.35. – С.34-37.
78. Крип'якевич І. Дніпрові пороги. Опис України і Дніпра коло 1640 р. Із споминів Г.Боплана. – Львів, 1925. – (Історична бібліотека «Просвіти», ч.7).
79. Крип'якевич І. Елементарні катастрофи в давні часи (І.Карпатські повені. – П. Саранча) // Життя і Знання. – 1927-1928. - №5. – С.142-143.
80. Крип'якевич І. Землетруси на Україні в XVII та XVIII вв. // Вісник природознавства. – Харків, 1927. - №3-4. – С.206.
81. Крип'якевич І. Історія української колонізації // Географія українських і сумежних земель. – Краків, Львів, 1943. – С.256-278.
82. Крип'якевич І. Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.) // Історичні джерела та їх використання. Вип.1. – К., 1964. – С.263-267.
83. Крип'якевич І. Причинки до історичної географії українських земель // Записки (Укр. наук.-досл. ін.-т географії та картографії). – 1930. – Вип.2. – С.213-244.
84. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.І.Римаренко (ред.) . – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
85. Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. — 1993. — №1. — С.8-12.
86. Медников Б. Историческое развитие человека // Биология в школе. – 1993. – № 7.

87. Мукитенев Н.К. От Страбона до наших дней. Эволюция географических представлений и идей. – М., 1985.
88. Муллонен И.И. Очерки вепсской топонимии. / Ирма Муллонен; Рос. АН, Карел. науч. центр, Ин-т яз., лит. и истории. – СПб.: Наука: Санкт-Петербург. изд. фирма, 1994. - 154,[2] с.: карт.
89. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М., 1974.
90. Мурзаев Э.М. Топонимика популярная (географические названия). – М., 1973.
91. Нестурх М.Ф. Человеческие расы. – М., 1965.
92. Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исслед., 1997-2000: Сб. науч. тр. / Рос. акад. наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова; [Отв. ред.: В. В. Иванов]. – М., 2003 (ППП Тип. Наука. - 365 с.: ил.
93. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – Київ, 1996.
94. Перновський А.Л. Етнічна та соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К. 1969. – Вип. 4.
95. Перновський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР в 40-х роках // Український історичний журнал. – 1990. - №2. – С.15-25.
96. Пономаренко М.Ф. Таємниця топоніма // Український історичний журнал. – 1991. – № 4.
97. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья: Поиски ист. закономерностей / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. - 188 с.: ил.
98. Радомишльська Ф. Рукописні картографічні матеріали Київського облдержархіву як джерело з історії населених пунктів Київщини // Історичні джерела та їх використання. – К. 1969. – Вип. 4.
99. Ричка В.М. З історії формування державної території Давньої Русі (IX – перша третина XII ст.) // Український історичний журнал. – 1985. – № 9.
100. Романцев В.О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945-1990 рр. // Український історичний журнал. – 1992. - №10-11. – С.34-46.
101. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Записки історично-філологічного відділу. — Київ: др.-ня АНУ, 1927. — Кн. 13-14. — С.345-356.
102. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. – 2001. – № 3.
103. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989.

104. Стрижак О.С. Етніонімія Птолемейської Сарматії. У пошуках Русі / О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
105. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / Орест Борисович Ткаченко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні – К.: Спалах, 2004. – 271 с.
106. Ткачук П. Статус Полісся в історичній географії, лінгвістиці й етнографії Східної Європи // Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чортоторийську, Маневичах, Четвертні та Ново волинську в 2000-2002 рр. Зб. наук. праць. — Луцьк: Настир'я, 2002. — С.17.
107. Успенский Л.В. Загадки топонимики: [русский язык] / Лев Успенский. –М.: Изд-во АСТ: Zebra E; Владимир: ВКТ, 2010 - 331, [3] с.: ил. - (Горизонты знаний. Золотая коллекция научно-познавательных книг).
108. Успенский Л.В. Имя дома твоего: Очерки по топонимике / Л.В. Успенский. – М.: Армада-пресс, 2002. - 318 с.: ил. - (Что в имени?...).
109. Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: (Відапелятивні утворення) / Михайло Худаш; Національна академія наук України, Інститут народознавства. – Львів: [Інститут народознавства НАН України], 2006. – 451 с.
110. Чиркова Т. Науково-теоретичні основи створення довідкового понятійно-термінологічного словника з дисципліни «Історична географія з основами етнографії» / Т. А. Чиркова. // http://212.111.193.231:8080/cgi-bin/irbis32r/cgiirbis_32.exe?Z21ID=&I21DBN=KNYGA&P21DBN=KNYGA&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullw&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=3&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Проблеми безперервної географічної освіти і картографії [Текст] : Зб. наук. праць. Вип. 5 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; Редкол.: В. І. Левицький (голова), О. В. Барладін, А. П. Голіков та ін. - Х. : [б. и.], 2005. - 205 с.
111. Чичагов. Из истории русских имен, отчеств и фамилий (вопросы русской исторической ономастики XV – XVII вв.). – М., 1959.
112. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії / Олег Шаблій – Львів; Мюнхен: [б.в.], 1993. – 223 с.: іл. – (Український вільний університет. Серія: Монографії; ч.53).